

Հոն Հաստատուելէն ետքը՝ իրենց բնիկ հնդկի-
գերմանական լեզուն ըստ էութեան պահեցին,
սակայն հարկ էր որ նուաճեալ տեղացւոց լե-
զունն հետ շփուելով եւ խառնուելով՝ փոփո-
խութիւն կրէր. 3-րդ աստիճան տեսակէտէ՝ նախնա-
բար մարութիւն հնդկ-գերմ. լեզուն՝ ամբողջապէս
կաւկասեան գրոշմ առաւ, քառասուն տեսա-
կէտէ՝ կաւկասեան նախալեզուն բառավորներն
հետ խառնուեցաւ, եւ ըստ այսմ բնական էր որ
յեւթագործ տեսակէտէ ալ՝ արիական-հայկա-
կան լեզուն չկրցաւ ինք զինքը տեղական լեզուէն
բոլորովին մարութիւն պահել, նա մասնաւոր թէ
անոր հօղման առանձնայատկութիւններն հարկ
էր որ ազգէին հայերէնի վրայ: 1. Այսպէսով
սպորեցին մասն ի մէջ այլոց նաեւ սկզբնաբար
կաւկասեան -ը, -նէ եւն յոգնակերտները՝ նուա-
ճեալ ժողովրդեան լեզուէն արիական-հայկա-
կան ինքուն մէջ, 2. բայց, ինչպէս որ ապահո-
ւութեամբ կրնանք ընդունիլ, առանց ընդհանուր
դառնալու, այլ ժողովրդեան ստորին խաւերուն
եւ սովորական լեզուին մէջ մտնելով. սա ալ
շեշտելու ենք, թէ Հոն ալ հաւասարապէս մտած
էն, այլ իբր գաւառաբարբառ: Արիական յաղ-
թողներու բարձր եւ արքունի լեզուին մէջ, որ
վերջէն դասական եւ գրոց բարբառ եղաւ,
անոնք չեն կրցած մտնել իբր յոգնակիի գաւա-
ռաբանական կազմութիւն, սկզբնաբար արիա-
կան-հայկական + յոգնակերտին քով տեղ մը
գրաւելով: Ասոնք բարձր հայերէնի մէջ՝ օտար
նկատուելով՝ լիովին քաղաքացիական իրաւունք
չկրցան ձեռք ձգել, այլ հին-հայկական մա-
տենագրութեան մէջ շատ քիչ անգամ եւ ոչ-
լաւ դասականաց քով համարձակած են երեւան
ելլել: Միայն միջին հայերէնին ժամանակը, երբ

դասական լեզուն իր տէրութիւնը կորսնցուց եւ
դարձեալ ընդհանուր բարձր եւ գրոց լեզու
ըլլալէ, ժողովրդական կենդանի լեզուն վրայ
հիմնեալ սովորական եւ գրոց նոր լեզուն՝
կիրիկեան հայերէնին կազմուած միջոցին յիշեալ
գաւառաբանութիւնը — որ մինչեւ նոյն ատեն
միայն ժողովրդեան բերանը կենդանի մնացած
էին, — ընդհանուր մատենագրական լեզուի
մաս եղան:

Քննութեան ստացուած այս արդիւնքով
կը հաստատուին Մէյէի կարծիքն եւ Ս. Բուզգիի
ենթադրութիւնն թէ հայերէնի հաւաքական
անուանք -ը վերջաւորութիւնն եւ -ը յոգնա-
կերտ ոչ-հնդկ-գերմանական կաւկասեան լե-
զուի մը ազդեցութեամբ ծագած են: Նոյնպէս
այս ստացուած արդիւնքը հայ լեզուն խառ-
նեալ ըլլալուն հիմնաւոր դրութեան մէկ նոր
ապացոյցն է: Կը յուսանք թէ ասով վերջնա-
կանապէս լուծուած է հայերէնի -ը, -նէ, -ով,
-ոյ, -դէ մասնիկներով կազմուած յոգնակիին
խնդիրը:

Մտաւարտութիւն, 29 Օգոստ. 1902:

ԴՐ. Յ. Յ. ԿԱՐՍՏ

Թ Ղ Ր Ս Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Հ Ս Յ Ե Ր Է Ն Պ Տ Ն Ե Ր Ը Գ Ը

(ԴՐԱՄԱՆՈՒՆԱՆՈՅ ՄՆԵՂ)

Աս վերնագրով լոյս տեսաւ վերջին օրերը
խնամով գրուած յօդուած մը՝ հունգարերէն լե-
զուաւ, Դր. Էլէմիր Պանոշայի անուամբ: — Սակայն
պարագաները նկատելով՝ մեզի շատ հաւանական
կ'երեւայ, որ ասոր մտաւորատեղիքն եկեղեցական
վերնագրին անձ մ'ըլլայ: Եւ գրուած է այն նպա-
տակաւ, որ մէյ մը ծանր խօսքերով ու անուղղակի
կերպով՝ արտաքին ցոյց տայ Հայաբաղքի ու
Եղիսաբեկեանց լոյս ազգայնոց մէջ հին ատենէ ի
վեր եղած հակառակութեան հոգւոյն, — մէյ
մ'որ առջեւնիս դէն, Դրամսիւրուանիւր ազգայնոց
մէջ՝ եկեղեցական արարողութեանց նկատմամբ
եղած անմիաբանութիւնը, խառնակութիւնը, զեղ-
ծումներն եւ այլն: Երկրորդ, որ խորհուրդ տայ, թէ
լաւ կ'ըլլար ի՞նչ որ, այսպէս ալ այնպէս ալ նուա-
զաթիւ ազգայնիկները՝ մէկ որոշ ու հաստատուն
եկեղեցական արարողութիւն մը պահէին: — Ի
վերջը կը յորդորէ Դրամսիւրուանիւր լատին եպիս-
կոպոսն, որ զգուշացրէն նորոգութիւն մտցընելու
փափաքող ազգային ժահաններն, որ զբի ան-
ցուած կարգաւորութիւններն աչքերուն առջեւէն
ՀՀեապցընեն: —

Եզրուածին թարգմանութիւնն ընթերցո-
ղաց առջեւը դնելէն յառաջ, հարկ է որ, իրաց

1. Դման երեւոյթ մը կը տեսնենք Սլեմիւրիի մէջ
երբ ասի լատիներէնէն շատ մը հօլմման տարրեր կ'առնուի:
Այսպէս արական բառերուն յոգնակիին կազմութիւնը -իւն
-ի վերջաւորութեամբ, որոշմէ առաջինը = լատ. յոգն. -ի,
մերկէն = լատ. յոգն. -օ8 Գ. հօլմման (կամ նաեւ հյց.
-օ8 Բ. հօլմման. նմանապէս արական եւ իգական բառերու
հասարակաց -ց եւ -ն յոգնակին. այց. յոգն. -ց՝ լատիներէնին
չեղբոր յոգնակին վերջաւորութիւնն է. այց. յոգն. -ն՝
փոխառութիւն մըն է լատ. ի. հօլմման -ն8 յոգն. հայաբա-
կանէն: Աս հասարակ բային խոնարհումն եւ անուանց ու
գերանունաց հօլմմ. քննարկութիւնը մէջ լատ. տարրերով
այնպէս խառնուած է որ երբեմն կրնանք աղանդներէն կե-
հառնական խառնուրդ համարիլ. Հմմտ. Gustav Meyer,
"Die lat. Elemente im Albanesischen" (Gröber's Grund-
riss der Romanischen Philologie, Bd. I, p. 804 ff.)

2. -նէ յոգնակերտին համար ի մասնաւոր ուրիշ դրա-
կան ապացոյց մըն ալ աս է որ այս յոգնակերտ խաղաղական-
հայկական անդադրութեանց լեզուն յառաջ եւն 8-ն ասոր
նկատմամբ ինքի եւ լեմանի ուղիղութիւններն ու մեկ-
նութիւնները:

աւելի լուսաւորութեան համար մեր կողմանէ յաւելորդ նախերգութիւնն ընենք:

Եթէ Դրանսիրուանիայի Հայոց պատմութիւնը թղթաւորէ, էթէ որ գոնիկոյ նոյն իսկ վեր ի վերոյ աշգէ անցնողը ըլլանք՝ շուտ մը երեսնենք, թէ եկիւ «Հայաբարդ» — Կերլայի ու Եղիսարեթուպոլոյ — մէջ սկզբանէ հետէ, ընդդիմութեան ոգի, նախանշաւորութեան խնդրի մը տրամ էր: — Երկուքն՝ իրարու դէմ պատերազմական դիրք մ'առած, կնցած էին միշտ:

Եղիսարեթուպոլոյ սկզբնաւորութիւնը յառաջ է բան Կերլայինը: — Առաջինը՝ ԺԷ. դարուն կէսէն առիկ, արդէն ըստ բաւականի կարգադրեալ Հասարակութիւն մին էր: Նոյն դարուն վերջերն ընդունած էր թէ արտօնութիւններ Արաքինեքն ու թէ պաշտպանութիւն չարտօնող կայսրը: — Իսկ Կերլայ՝ միայն ԺԸ. դարուն սկիզբը՝ Վրդարեանէն հիմնուեցաւ, երբ գիւսական եպիսկոպոսը՝ հեռաւոր քաղաքականութեամբ մը, Դրանսիրուանիոյ մէջ ցիր ու ցան եղած ազգայիններն ամբողջիկ եւ անոնցմէ ամբողջ զօրաւոր մարմին մը կազմել ուզեց: — Յատկապէս թէպէտ ըստ մասին յալոյեցաւ, այնու որ երբին ամէն մեծ ու պզտիկ քաղաքները, գիւղերը, գիւղաքաղաքներն ու աւանները տեղաւորուած ազգայինը հովուապետի, յորդորին պահել կ'սկսելով՝ դէպ ի նորաշէն քաղաքն անապարեցին ու հոն հաստատուն ընակութիւն զրին: — Բայց Եղիսարեթուպոլոյեցի կարծեւով որ եպիսկոպոսն իրենց ազատութիւնը վերցնեն, իրենց առևտուրին առջեւ թուած մը քաշել ու զիրենք — ուղղափառ չըլլանուն համար — փնայեցան ու ջնջել կ'ուզէ: — Է՛ն թէ միայն Հնչաքանդեան, հապահաւ բողոքեցին, ու իրենց միջնորդ բռնեցին, այն առնչութեամբ Վիեննա գտնուող Արաքի Միքայէլ Բ. իշխանը: — Միջնորդութիւնը յալոյեցաւ, կայսրը՝ զԵղիսարեթուպոլոյեցիները հանդարտեցուց ու հրաման տուաւ, որ անիկի ետքն ալ կարենան մնալ Եղիսարեթուպոլոյ մէջ՝:

Երկու քաղաքին մէջ եղած հակառակութեան ու ընդդիմութեան հոգին հոս տեսնուեցաւ առաջին անգամ:

Եղիսարեթուպոլոյի քաղթականութիւնն սկզբանէ իրօք Կերլայինէն աւելի զօրաւոր, քաղաքացեալ ու հարստ էր: Իր ամէնէն մեծ զօրութեանն ու բարձրութեան հասած էր 1740 էն մինչեւ նոյն դարուն գրեթէ վերջերը: — Կրանքը բռն թէ այս միջնորդ էր ոսկեղաւ: Իր ամենամեծ բազմութիւնն այս ժամանակին կ'իյնայ, որովհետեւ այս առնչ, Եղիսարեթուպոլոյի մէջ շուրջ 5600 ազգային կար, եւ արքեպիսկոպոսներն թիւք 167 — 180-ի կը հասնէր: Կերլայիները դուրս առնելով՝ բոլոր Դրանսիրուանիոյ Հայոց տեղը, գաւառաւոր ու հարկապահանջն էին: Իրենց վերին իշ-

խանութեան տակ էին ազգայինը նաեւ ըստ հոգեւորի:

Բայց Կարիսմ Թերեզիայի մահուանէն, կամ թէ ըսենք 1785 էն ետեւ սկսաւ իրենց առաւելումը, ազգեցութիւնին եւ զօրութիւնին նուազել: Չեռանարութեան հոգին կամաց կամաց սկսաւ իյնալ ու հայութեան ոգին հեղաշեւտ կորսուեցաւ: — քաղաքն հեռանալու, դէպ ի դուրս քաղթելու սկսան: Իրենց ապրանքներուն համար վաճառանոց, ու իրենց տղոցը համար՝ պարզ գանձու համար, անհանգիստ արտով սկսան հեռանալ ու գրեթէ իրենց բախար փնտռել: — Վնասեցով՝ որ այս ծախքով կը շուտցեն իրենց կործանումը, Թէպէտ երկու քաղաքներն արտաքուստ, տեղութեան առջեւ ու պետական ժողովրդներուն մէջ՝ զերար կը բռնէին, բայց իրենց անտեղութիւնն արտաքուստ էր իրարու սաստիկ նախանշանդիր էին: Առտի եւ ծածուկ իրարու դէմ գործելու կը ջանային: Մէկին աղէկ երեւցածը՝ մեկային դէշ կ'երեւար ու մեկին չհաւանքը՝ մեկայը իր հաւանքը: — Այսօր հոն հասած է ինդիքն, որ բան մը անոր համար գէշ է, վասն զի Եղիսարեթուպոլոյի մէջ այսպէս է, հոն այսպէս սովոր են ընելու: Կամ բան մ'անոր համար աղէկ չէ, վասն զի Կերլայեցոց քաղաքաւորն է, եւ հոն այնպէս իր մտածէն: — Միով ըսնիւ, ինչ որ Եղիսարեթուպոլոյեցիք ձեռքակ էր տեսնէ. Կերլայիք սեւ կը տեսնեն, ու ընդ հաւատակն:

Որ չափով որ Եղիսարեթուպոլոյն կ'իյնար, այն չափով կը բարձրանար Կերլայ նորաշէն քաղաքը: — ԺԷ. դարուն առաջին կէսէն, կամ թէ հիմնուելէն երեսունհինգ տարի մը ետքը՝ նորաւոր արտօնութիւններ ստանալով՝ զօրանալու սկսաւ: 1760 էն սաղին շատ զարգացաւ, անեցաւ, կարգադրուեցաւ, հեղինակութիւն ստացաւ, ու ազգայնութիւնն ալ հոն մնաց: — Թէպէտ իր վաճառահանութիւնը դէպ ի դարձ երկիրները տարածեց, ի վերայ այս ամենային կենդանոց մնաց միշտ Կերլայ: Հոս զարգացան ու յառաջացան ազգայինը, գիտութեամբ, հարստութեամբ, վաճառականութեամբ, արուեստի ու հեղինակութեամբ: — Կերլայեցոց մէկ ամենալաւ յատկութիւնն ալ ան էր, որ ամենամեծ բամբէ օտարներուն հետ շատ սիրով մշտնադուրեցան: Ոչ իրենք հեռանալու օտար բազմութիւնն աղէկներն, եւ ոչ ալ կու տային օտարներուն իրենց գտնեանքը: — Ասով ան եղաւ, որ այնպիս շուտ շխառնուեցան օտար ազգաց հետ: Ուստի եւ իրենց մէջ աւելի մնաց ազգայնութեան ոգին: Ուր ընդ հաւատակին Եղիսարեթուպոլոյեցոց աշգը՝ շարունակ դէպ ի դուրս էր: Իրենց պարծանքը կը համարէին, որ օտարի եւ մանաւոր հունգարացոց հետ խնամութիւն ընէն: Ասով բնականապէս կամաց կամաց ու առանց զգալու, ազգասիրութեան զգացումը բխացաւ:

Եւ ուր որ Կերլայ միշտ պահեց իր անկախութիւնն ու ազգայնութեան ոգին, անով՝ որ ի սկզբանէ հետէ ամէն բան իր մարդկներուն իր զօ-

1 Եպիսկոպոսն գործունէութիւնը — Եղիսարեթուպոլոյեցոց առ Արաքի եւ առ կայսր գրած թղթերն եւ անոնց պատասխանները, սեւ ընդարձակագրէն կերպով «Հայք Եղիսարեթուպոլոյեան Դրանսիրուանիոյ, մասերին մէջ. Վիեննա 1899, Հատ. Ա, էջ 18 — 20:

2 Յեւ «Հայք Եղիսարեթուպոլոյեան Դրանսիրուանիոյ. Վիեննա 1899, Հատ. Բ, 108 — 210:

րութեամբն, իրմով ու իր մէջ կ'ընէր իր լինջները, — պաշտօնատէր, քաղաքացի, ստորկանութիւն, ուսումը, բժշկի, քաղաքային ծառայ, քաղաքաւարաշխութիւն, հասարակութեան երգուեալ՝ միշտ ու միայն իր ազգայիններէ կ'ընտրէր ու իր գէշեր, — նշխարութիւնդիւն՝ ամէն պատշաճ, ամէն պատիւ՝ օտարներուն կողմէ տար, կը նստիւր: Եւ ասով հոն հասաւ՝ որ քանի մը տասնակէ ի վեր, ամէն քաղաքային պաշտօնատէր օտարներուն, հունգարացաց ձեռքն է: — Անպիտ որ կրնանք բռնել, թէ այսօրուան օրը, — քիչ բացառութեամբ — բժշկի, ուսումը, քաղաքային պաշտօն, գաւառական, ստորկանութիւն նաեւ արուեստ միայն օտարաց ձեռքն է: — Ասոր սակարկ հետեւութիւնն է ան՝ որ չէ թէ միայն քաղաքացիութեան հոն միութիւնը քակուեցաւ, հապա նաեւ հայութեան զգացումը բոլորովին անհետացաւ, շնորհեաւ: Վաճառականութիւնն ալ, որ մինչեւ 1848 շատ ծաղիկալ վիճակի մէջ էր նշխարութիւնդիւն մէջ, այնպէս որ իրեն շնորհակեանք եղած Հէկէշվար ու Մէտել մեծ քաղաքներուն հետ կը միջեր ու յեղափոխութեան տարիներուն մէջ՝ քաղքին կողպատուելով, քանի մը անգամ՝ հոյ գնարկի ըլլալով — եւ ուղիով չուզելով անկէ հեռանալու հարկադրուելով՝ Բողովորեան բարօրութիւնը, հարստութիւնն ու աղքատութիւնը՝ վերջի տարիներին հարուած ընդունեցաւ: — Ասոր վրայ որ քան զոր նուազելով եւ իր հեղինակութիւնը կորսնցնելով՝ եղաւ աղքատ, ողորմելի ու կ'ապրի — ըստ մեծ մասին — հունգարացի, սաղստներուն եւ հրեաներու շնորհին: Անքէն աւելի մեծ միտ բերողն եղաւ նշխարութիւնդիւն ազգայնութեան, որ իր եկեղեցականներէ ոմանք, ըստ մասին, իշխանութիւնէն պատիւն ու գովութիւն ընկերներու եւ ըստ մասին լատին եպիսկոպոսին առջեւ հաճելի ըլլալու համար — աստուի լատինականութեան միտքին: — Եղեւ սաղստութիւնդիւն մէջ, չէ թէ միայն հայերէն Ժամբողութիւնը՝ ծուլութեամբ ու անհոգութեամբ հետցեալ գաղթեցաւ ու հունգարներէ երկկայեան տարածապիւր պաշտամունքը (vespera) մտցուեցաւ: — չէ թէ միայն աղօթքներուն մէկ մասն — այսօր — հունգարներէ լեզուով կ'ըսուին, հապա նաեւ մեծերով աղ մը դուրս առնելով, ամէն բան, ամէն խորհուրդ հունգարներէ կը կատարուի: — Աղօթքները, շարականներէն եւ այլն, համառօտուած, գէշ ու սխալ թարգմանութեան ու նաեւ կրճատած հունգարներէ լեզուաւ կ'ըլլուն: Որ ըստ ինքեան արգելաւ է: — Ու բուն յայտն իր շնորհ նշխարութեան վրայ եկեղեցին մէկու եկեղեցիներէն: — Ինչպէս գիտենք, թէպէտ կան հայ եկեղեցւոյն ու արարողութեան մէջ ազգուր երգերու եղանակներ, այսօր ամենայնիւ հայ պատարագի ատեն հունգարներն ու լատիններն երգէր կ'երգեցուն: — Բայց ամենէն տարբերակ, ծիսողական ու մարգուց ջուռ ու զգուժում պատճառով բանն ալ է, որ երբեմն նոյն իսկ շարականները՝ չէ թէ ըստ հայ եղանակին՝ հապա լատին եղանակի մը յարմարցուած կ'երգեցուն:

Զարմանք չէ ուրեմն, թէ իր կերպի եկեղեցական բարձրագոյն վիճակն այսպիսի եղծոււմ:

Ներու համար դառնութեամբ նշխարութիւնդիւն կ'ընէր վրայ կը յարձակի:

Անցեալ արդ, հունգարներն յօգուածին թարգմանութեանը:

“Հայ պատարագը: Գրեց Գր. Ելէմեր Պանայի:

Երկուք ու կէս գար մըն է, որ կը բնական ազգայինը Դրանսիականից մէջ: Ու երկու գարէ ի վեր ունին իրենց զատ եկեղեցական ինքնօրինութիւնը (autonomie): Եւ թէպէտ այսպիսի Ժամանակ մէջ կրնային պատասպան զարգացնել իրենց եկեղեցական անհամարութիւնը՝ ի վերայ այս ամենայնի գեռ այսօր ալ հոն է խնդիր, որ մարդ յաճան հետահայացումներն պէտք է որ ընէ, թէ ի՞նչ պիտի այս օրուս կարգադրութեան սկզբնական որպիսութեանն ու որոշմանը վրայ գաղափար ունենալ: — Ասանկ առաջական բան է, օրինակ աղագաւ, հայ եկեղեցական արարողութեան մէջ պատարագի ինքիւրը:

Ազգայինը, Դրանսիականիս գաղթած առններն, ինչպէս յայտն է, միացեալ են: Մանաւանդ թէ ան էր իրենց Միմա եպիսկոպոսը: — Միայն Արքանտիւր Վարդապետն առաջնական գործունէութիւնն էր: Միացեալ հայերը Հռոմայ գահուն հետ: Միութեան հետեւութեամբ, առաջին եւ գլխաւոր խնդիրն եղաւ, արարողութեան որոշումն, եւ ասոր հետ կապակցութեան ունեցող եկեղեցական ինքիւրը կարգադրութիւնը: Որոշող նկատմամբ Հռոմայ օտար անհոգն սպասեցին անոնց վերջնական լուծումը:

Պատարագին կանոնին (Canon) որոշմանը նկատմամբ, հայերն ընդունեցան Ս. Յովհաննու Ոսկեբերանի յօրինած պատարագն, որ այսօր ալ առանց փոփոխութեան մնացած է: Եւ սա պատարագն — ընդհանրապէս խօսելով — բոլոր արեւելեան եկեղեցացի նկատմամբ իբրեւ կանոն ընդունուած է:

Արեւելեան պատարագին մէկ գլխաւոր եւութիւնն է, որ երգին չունի, եւ արտաքին երեւութով (scenerie) քանի մը կէտ մէջ կը տարբերի նորագոյն եւ արտաքին աղբեղութեանց մեծապիւր սահման շնորհող լատին պատարագին: — Աւետարանին ընթերցումն — օրինակ աղագաւ միշտ խորանին ալ կողմը, գեպ ի Ժողովուրդ գառնալով կը կարգացուն: Աւետարանն, անորդ հատ խորանին ալ գին կը կենայ: Քահանային հանդերձանքն արեւելեան տիպ մ'ունի: Երգերուն եղանակներն ալ կը տարբերի լատինականէն, որովհետեւ նոյն իսկ արարողութեան ոգին, չի միաբանի ծանօթ եղած լատինակերպ եղանակներուն նկարագրին հետ: — Արեւելեան ծիսին մէջ, արեւելեան սեռին տեսական խառնուածքին համեմատ, աւելի է խորհրդակրօնութիւնը, աւելի է ընկղմուելու ոգին — եւ ընդ հակառակն նուազ են զգայական երեւոյթներ յառա՛ ընդ ընդ պատարագի գործնականութիւնը:

Գրանսիականից ազգայնոց Ժողովուրդապատմութիւններուն մէջ — մէկտեղ հայունով նաեւ Պանային Ուլիտեգի հայ Ժողովուրդապատմութիւնն ալ — այս արարողութիւնը լրջաւ էր, եկեղեցականապէս պաշտօնական եւ յատուկ: Բայց Անեւ-

տկոյ մէջ տպուած Տննադրոյն, որ իշխանութիւնս Սէսբէրէ, Դրանսիականից լատին եպիսկոպոսին հրամանաւ յօտ յօրինուեցաւ — որովհետեւ պատարագը բնիշխանի մէջ եղած անձնական ազատութիւնն այնչափ յառաջ գալոյն էր, որ կերպ հայաբանակն, իշխանսարքին ռուպորտը, ճուրճով Սէնդ Միքելուշի եւ Սիբիւրիէ ժողովրդապետութիւններուն արարողութեան եղանակին մէջ վերէն աստիճանի տարբերութիւններ մտած էին — միակերպութեան օգտին համար, Սէրէի եպիսկոպոսը հարկ համարեցաւ շուտ մը կարգադրութիւն ընել, որ արարողութեան օրինաւոր՝ եւ բոլոր հայ ժողովրդապետութեանց նկատմամբ որոշ միակերպութիւն մը հաստատուի — Պատարագն՝ որ այն միջոցին հայ եկեղեցիներուն մէջ կ'ըսէին, ոչ լատին էր, ոչ հայ, եւ ոչ արեւելեան, հայա յայտնապէս խառնակերպ (Galimatias) բան մը, — որ ստիպեց նաեւ Գլխաւոր լատինից եպիսկոպոսն աւ բանին մէջ միջամտիլ ըլլալու։

De uniformitate Cultus Divini Parochiis Armeni Ritus stabilienda, կեցած է այն գործքին յառաջարանին գլուխը։ — Ուստի հայաքանե ժողովրդապետներուն աստուածային պաշտաման միակերպութեան հաստատութեանը համար արուեցաւ այն մատենը, զոր Վենետիկ քննիչները, Հ. Գարբիէլ Աւետիքեան՝ եպիսկոպոսական փոխանորդ, եւ Հ. Յարութիւն Աւգրեան քարտուղարը քննելէն ետեւ՝ օրինաւոր հրատարակեցին։

Քանի մը տարի — քանի մը տասնեակ՝ զգուշացնել կամաւորական նորոգութիւններ ընելէն խոյց արդէն խաչիկ Լուքաշի ժողովրդապետութեան աստեւ, պատահեցաւ կերպ հայաբանութեան մէջ, որ առանձնական քահանաներ հեռացան այս հաստատուած արարողութիւնէն, եւ օտար կորները մտցուցին հայ պատարագին մէջ։ Սակայն Լուքաշի բողոքեց աս խաղախութեան դէմ։ Եւ իր հաստատուն ոտք կոխելուն ու իր յարգներուն ծանր վարժանքին շնորհակալ ըլլալուն էր, որ ընդհանուր եկեղեցոյն հետ եղած միութեան հետեւութեամբ, պատարագի արարողութեանը մէջ — քանի մը հարկաւոր եղած բաներ մտցընելէն զատ — փոփոխութիւն մը չպատահեցաւ։ — Այսպէս՝ օրինակի աղագուս ամեն ժողովրդապետութիւն՝ երբեմն ալ զորածեղութեան սկսաւ. դարձեալ՝ որ Հռոմ տուած էր պատարագամատոյցը (missale) հայ ժողովրդապետութիւններուն։ — Աս պատարագները սովորաբար ձայնաւոր պատարագ կ'անուանեն։ — Ասոնցմէ զատ կան լուռ եւ երկայն անուանուած պատարագները։ Աս վերջինները՝ կերպ հայաբանութեան մէջ տարուն տարի երեք անգամը իր մատուցուին. երեք ամենէն մեծ տօներուն երկրորդ օրը։ Ասոնց վրայ՝ նոյն

Ի խաղաքին աս մասին մէջ շփոթութիւն կամ խառնակութիւն մը կ'երեւայ։ Կամ բան մը գուր թող արուած եւ, կամ աւելորդ բան մը ներս մտնէ, որովհետեւ աս պարբերութիւնը նախնայեցին, ինչպէս նաեւ հետեւորդին հետ շատ կոպտացուի չլուին։ — Ան ալ կարելի է, որ տպագրութեան մէջ սխալ ըլլայ, որով ամբողջ անկապակցեալ իմաստ մը կու տայ։

Իսկ ժողովուրդը գիտէ, որ արեւելեան սովորութեան համաձայն իր կատարելին։

Ըստ այսմ երեք տեսակ պատարագ կայ։ Թեպէտ եւ հայպետ աս երեքին մէջ տարբերութիւն մը չկայ։ — Ընդ հակառակն կայ — մասանց, ձեւերուն, արարողութեանց, երգերուն եւ — ասդին ասդին արտաքին ձեւերուն մէջ. — կամ ուրիշ խոցով — ինչ մը ստիժ առ այն՝ որ անհատական (individualitas) եւ արտաքին գործառնութիւններն անոնց վրայ ազդեցութիւն ունենան աս յաշիւյլ տեսակ խանգարութիւններ (jargon) յայտնւ ըբերն միեւնոյն պատարագի արարողութեանը մէջ։

Ձեռնուր ետողը՝ շատ աղէկ գիտէ, թէ զինուորական խիտ միակերպութեան հակառակ, մըշակի այլատեսակ սովորութիւններ մտած են նոյն իսկ միեւնոյն հաղորակիին շղանին մէջ գտնուող բաժնիներուն մէջ, որ ինչպէս գիտենք մանրակրիտ (pedant) կանոնադրութեամբ հաստատուած հիմնուած է, — ամենափոքր մասանց վրայ ալ տարածուող կիրառութեան, ամեն կերպ կրթութեան ու արտաքին ձեւերուն գործառնութեանց նկատմամբ։ — Աս թեպէտ գինուորական իրաւցընէ պահպանողական (conservativ) մարմնաւորութիւն մըն է, եւ գրուած կանոնաց միակերպութեան պահպանութեանը համար վերջի աստիճանի խառնութեամբ ամեն բան իր գործադէ, ի վերայ այս ամենայնի կը պատահի, թէ՛ ինչ որ մէկ բաժնին մէջ պայտեւ պէտք է ըլլայ, մէկայն մէջ ուրիշ կերպ է։ Եւ շատ սովորութիւններ, ըմբռնման տեղի կ'ունենան որոնք՝ կանոնին, որոշ եւ խիտ հրահանգաբեր հակառակ այլ, նորանոր խառնակութիւններ յառաւ իր բերին։

Ուստի կրնանք երեւակայել, թէ անանկ մարմնոյ մը մէջ, ինչպէս է օրինակի աղագուս եկեղեցականը, — ուր որ զինուորական իմաստով առեւտր բարեկարգութեան եւ վերահսկողութեան վրայ եւ ոչ խօսք կրնայ ըլլալ — ինչպիսի աղատութիւններ կրնայ յառաւ բերել՝ արարողութեան մէջ եղած նոյն իսկ ամենախոցը բոտորակն ու հեռանալը։

Ըստ հազուադէպ պատճէն մըն է, ասոր նկատմամբ՝ Դրանսիականից հայ եկեղեցականաց համար, 1824ին տրուած հրահանգը։ — Կերպ հայաբանութեան մէջ՝ արարողութիւնները՝ ճուրճ եղծուած են, քան իշխանութեանցով, եւ կամ ճուրճով սենդ Միքելուշի մէջ։ Ուր որ այսօր վաղը՝ հայ արարողութիւնը օտարաշայեաց (exotique) տեսարանի մը պիտի վերագաւառայ։

Անոր համար հարկաւոր է այս խնդիրը յստակել։ Որովհետեւ եկեղեցեաց արարողութիւնը՝ կամայականութեան գործը չէ։ Ասոր մէջ փոփոխութիւն ընել, ոչ առանձնականներու եւ ոչ ալ մարմնաւորութիւններու շնորհուած է։ Ինչու որ, անախելակ ձեւազը, ասանկ բանի մը մէջ խառնուի, ժամանակաւ հոն կրնայ տանիլ, որ հայ պատարագը՝ Դրանսիականից իբրեւ հաղորագրու մասնաւորութիւն մը (specialité) պիտի համարուի բոլոր եկեղեցւոյ մէջ — Բիշ ասանկի մէջ, այնպիսի բան մը պիտի ըլլայ, որ իր վագնի

Նկարագրեն բոլորովին պիտի զրկուի: — Առ զանիւն իւր նոյապէս չանք համար չենք կրնար, որովհետեւ ըստ կամի եւ անձնուրի կերպով մէջը խառնուած կատրներն ո՛ր արեւմտեան եւ ո՛ր արեւելեան եկեղեցեաց միակերպութեան ոճին կը համապատասխանեն:

Միով բանիւ, հայ պատարագն, այսօր, լեցուն է խառնարանով երեւոյթներով եւ կրնանք ըսել թէ հինգ ժողովրդապետութեան մէջ, հինգ տեսակ կերպ կը տիրէ: Ասոց մէջն գուցէ ամենէն միակերպ ըլլայ Վիեննայի Միթրաքեան հսկողութեան տակ եղած Ուլիստեզները: Եղբէն կուզայ ինքզինքը ու Չիք Միթրաքեան: Իսկ ամենէն խառն է Եղեմաբեթուպոլսին ու Ճուրճով Սէնք Միթրաքեանը:

Աս օրեր պատահեցաւ, օրինակի աղաքաւ, որ Հայապաշտի մայր եկեղեցիներն մէջ երեք քահանայ, երեք տեսակ պատարագ մատոյց — որովհետեւ Կերպոյ չենք Քահանայ մըն ալ պատարագէր: — Երգիւնով եղած ճայնարաւոր հոգեպաշտական պատարագն Եղեմաբեթուպոլսյոյ արարողութեան համեմատ կատարուեցաւ: Այս երեւոյթներն այն ատարինքի օտար երեւցաւ հայ հասարակութեան առջեւ, որ ժողովուրդն ի վիճակի չենդա հասկընալ պատարագի Քահանայն: Իսկ գաղտ՝ խռովալ ալ միօրեակի անհանգստութեան մէջ էր: Էդիտնալով որ արարողութիւնը հայն է, լատին է, թէ նորաքիւս բան մը: — Եւ զարմանալու չէ, վստօ զի պատարագի Քահանան շարունակ տարօրինակ բաներ կ'ընէր: Պատարագին սկիզբը՝ գեպ ի ժողովուրդը դարձաւ ու կարճատա խոսակցութիւն մ'ըջու: Եղբուն՝ «Եւ ընդ սերովբէսն» րը ու «Հայր մեր»ը՝ լատին արարողութեան համեմատ երգեց եւ ուրիշ անեցուկներով շարից — այն պատարագը, զոր եւր ժամանակին Գրանտիւտիոյ լատինածէս եպիսկոպոսն ուզեց օրեւիցէ տեսալ ինքնակամութեան հակառակ, իր սկզբնական ու անփոփոխական կերպարանքին մէջ պահել տալ: — Միայնակ արարողութիւնն անփոփոխ պահէն եւ անոր վրայ հակեն 1824ին, Գրիգոր Կապաեպովեան, այն տանին Եղեմաբեթուպոլսյոյ ժողովրդապետին յանձնուեցաւ: Առ այսօր ճշդիւ Եղեմաբեթուպոլսին կ'ընթանայ անուի հոտանք մը, որ թեթեւութեամբ մը ոտքի տակ կ'առնու մինչեւ ցայսօր արեւել, ու զորովիւն ունեցող եկեղեցական կարգադրութիւն մը:

Ասկից զատ, երկու պատարագ ալ ըսուեցաւ այն օրը, — եւ այս երկուքը՝ քրիստոս արարի կերպարանք ունէր՝ մէջը մէկալէն: Մէկը՝ «Ութեւորը ժամին», կոչուած պատարագն էր, որուն մէջ լատինական տարրերն ալ կը գտնուին, իսկ մէկալը՝ բոլորովին արեւելեան կերպարանք ունէր, ուստի եւ ճշմարիտը — զոր մատոյց Ցէր Միթրաքեան, Հռոմայ Ցարածման հաւատքը հայ ատուածաբանութեան կաճառին մէկ ուսուցիչը, որ առ այժմ՝ Կերպ կը գտնուի: Աս պատարագին մէջ զգեստն ալ բոլորովին արեւելեան է: Ուստի եւ արտաքիններուն մէջ ալ, այն նկարագիրն ունի: — Եւ որպէս զի բանը կատարեալ ըլլայ, անեցընենք զայն ալ, որ Ճուրճով Սէնք Միթրաքեան ժողովրդապետութեան մէջ, քայլ մըն ալ յառաջ գացած էր. եւ հոս պատարագի արարողութիւնը l'ite missa est-ով կը փակուի, զոր քահանան լատին եղանակին համեմատ, խորանէն գեպ ի ժողովուրդը դառնալով կ'երգէ, ու ասով զարարողութիւնը՝ Եղեմաբեթուպոլսինն ալ անելի կը լաւացնէ: Թէ Ուլիստեզին ժողովրդապետութեան մէջ ինչ անասակ նորերն ալ տիրէ, չենք գիտեր: Բայց անկարելի չենքար որ հոս ալ ամենէն ետքի նորերն ի համեմատ անջաման (Seession) կատրնէր կը խառնեն արարողութեան մէջ: Ինչու որ ամէն մարդ ազատ է, կրնայ ընել, ինչ որ իր ազնիւ ճաշակին ամենէն անելի յարմար կ'երեւայ:

Խառն ուզեցինք բանալ այս բաներուն վրայ, որովհետեւ փորձը կը ցուցնէ թէ արարողութեան, այս կամաւոր մեկնութիւնն ու շնորհաւոր փոփոխութիւնները շատ փնասակար հետեւութիւններ ունին: — Կան բաներ, որոնց մէջ խառնուիլը չէ թէ միայն վաղացուցիչ, հապառանք բարեպաշտութեան հոգւոյն (pietas) հակառակ ու անհամար... Անչէկ է մեզի այն հինն, ինչպէս որ է — պատուական ու իտակագին է մեզի, իր հոյութեամբն ինչպէս որ ծանցարը ու կը ծանցարը, գեղեցիկ է մեզի հայ արարողութիւնն՝ իր մաշու ու ցնցառի գգեստներովն ալ: Միայն թէ վաճառականութեան ոգին ու անուորը չենք չգտնուի անոր:

Կուսառուս Մայլաթ եպիսկոպոսն՝ առջեւը կրնար առնուլ այս նորագոյնութիւններն, եթէ որ համան տար նորագոյնութեանը օգուտը ալ քահանաներուն, որ արարողութեան վերաբերեալ ատուածային պաշտօններն մէջ, խառն պահէն այն կանոնները, զոր ասոր չէկատմամբ, իր եղանակի յիշատակաց զորժանի նախորդը՝ Իգնատիոս Սէրէնի տուաւ 1824ին:

Բայց կայ Կերպ քաղաքը, պատարագ մը, զոր չորրորդ տեսակը կրնանք անուանել, — եւ որուն վրայ յօդուածագիրը յիշատակութիւն չընեն: Եւ ստիպալ է կարճատա ամենօրեայ ճայնաւոր պատարագ մը՝ որ ամենէն ընդհանուրն է: Ասոր մէջ ճշդիւ պահուած է արեւելեան տիպը. — որովհետեւ ինչպէս ըսինք ճայնաւոր մըն է, բայց համառօտ ըստ ամենայն մասանց հայ ծիսուն համապատասխանող՝ բնականապէս, առանց երգիւթի: — Ասոր մէջ աստուածային պաշտամունքը՝ փոխն ի փոխն կատարուեցըն են, քահանան, տիրացու մը, որ ստրկականութեան պաշտօնը կը կատարէ, եւ սպասաւորն որ պիտիներուն գործքը կ'ընէ:

Սերէնի ժողովիւ ատուած ատանցողը՝ միայն ըստ մասանց ու ըստ քմանց կը պահուի Գրանտիւտիոյ ազգայնոց մէջ, որ ասոր վրայ ամենեւին զարմանալու չենք, որովհետեւ եկեղեցականը — քիչ բացառութեամբ — տեղեակ չեն ո՛ր լեզուին ու ո՛ր արարողութեան:

1 Բանալն — օրինակի աղաքաւ — յիշու Ցոսաւ ջուրն մէջ մը — 41 — 40-ի յարկները կը գտնենք՝ Գե-ի Խուլ (յ 3 Մայիսի, ոչ է հրամայական) Ի Խուլ: Մի- Ետոր երկու, Գե- Ուրկա փոխան: Քը, Ասա- ջուր, 49: 3- ձը, Զարալիկա եւ 49: Գը, Մար Խալի: Աւ, Պահպանու: — Ի Գը, Պաշտօն Խալի: Օր, 3- ձը, Զարալիկա: Ուր, Խալի ի Խալի: 49: Գը, Որ փոփոխել:

Թեպետեալ եւ կան բաներ, զորոնք ի սկզբանէ հետէ, — ու գուցէ առանց գիտնալու — Կերլա-
ցիքը կը պահէն ու Եղիսարեթուպուրեցիք չեն պա-
հար, Բայց, ընդ հակառակին կան անանկ բաներ
ալ, զորոնք Եղիսարեթուպուրեցիք կը պահեն ու
Կերլացիք չեն պահար, — Օրինակի աղագաւ,
բուն հայ արարողութեան մէջ եղած խժման պա-
տարաբը Եղիսարեթուպուրոյ մէջ կը պահուի, ու
որ Կերլայի մէջ չկայ: Ընդ հակառակին կես գիշե-
րին, լատին եկեղեցւոյն համեմատ պատարագներ
կը մատուցանեն: Եւ ամէն հայ քահանայ երկու
խկ բուն Ծանոթեան օրը՝ մէկ պատարագ մը կ'ըսէ,
ինչպէս որ այս բանս, լատին եկեղեցւոյ մէջ սովոր-
ութիւն է, թէպէտ եւ յայտնապէս կը կարգանք
վերայիշեալ սոնացոյցին մէջ (էջ 85) “Գոտեա,
զե արգելեալ է քահանայից (անշուշտ հայ քա-
հանային վրայ է խօսքը) ի գիշերի ծանոթեան մի զինի
միայն ասեւլ զերես պատարագս: S.R.C. 20 ա-
պրիլի 1641.”

Աս սոնացոյցը՝ նոյն իսկ Լուգաշի չէ պահած
երբեք, ու չէր ալ կրնար պահել, քանի որ լատին
(Դոմինիկեանց) պատարագամատոյցը ընդունուած է
Դոմինիկեանիոյ մէջ. իսկ Սերէշի սոնացոյցը՝
1720ին, Հռոմի մէջ տպուած Դոմինիկեանց պա-
տարագամատոյցը չի ծանօտար, ու անոր վրայ եւ ոչ
գաղափար ունի: —

Գնե՛ք՝ մեր կողմանէ, առանց կողմնակցու-
թեան հեղույ — վասն զի մերի համար հաւատար
է ու անոր մէջ ոչ օգուտ մ'ունիք եւ ոչ վնաս —
կ'աւելցնենք, որ Դոմինիկեանիոյ հայ եկեղեցւոյ
մէջ միօրեակութիւն ու միակերպութիւն մ'աջնե-
լու համար առանձին լայնք ու մի միայն միջոցն է,
որ իրօք, ու չէ՛ թէ խօսքով անկապալ ու առանց

իր սարքին (եթէ կրնաին, զի գիշերին խաչ ստա): Առա-
նի, Եստէ երկուշ. փոք. Որդեւ փրկեալս: Բըւ. Առա-
նից: Սըգ. Գ. Եւ Նշանեցաւ. փոք. Ի կարգաւ. Աւետ-
Թա՛մ. Սըգ. 27. Ձի որպէս փայլանի. 4. 38: Բըւ. Խնդրես:
Աւ. Բու՛մ ամենա. խաչիդ: — Ի գոգորեցի: Ժամանա-
ր. Առանց պատուական: Ընթ. Կրթիթ. ա. 18. Ձի շառ խա-
չին. 4. 24: Ավ. Զուր զգրութիւն ծառայի: Աւետ. Մարթ.
Ի. 27. Ձի որպէս փայլանի. 4. 38: 4. 2. Գ. երես 72:
Ձգեաւ կարփոս: — Ցերէի. Մե. Եստէ երկ, փոք. Որպէս
փրկեալս: Բըւ. Առաջուր: Գն. Եւ Ապաւինեցաւ: Բըւ.
Սուրբ Խաչիւ: Աւ. Պահպանեալ:

Արդ՝ առ գրուած նոր ու սպագրուած համառո-
տութիւններէն ու թուրեքէն, — նորէն կը կրկնենք —
քիչ բացատրութեամբ, քահանայիցք մը ինչ հասկըցող
չկայ: — Իրենց հասկըցածն է, որ Մայիս 3ին, Գիւտ խաչի
ստեւ է. Առաք. եւ իրենց պատարագամատոյցին (Missale)
մէջ կ'ըսան է. Երբորդ աւուր մայիսի ի գիւտ սրբոյ խա-
չին, խաճախաւ. Արդ մէջ պարս է պարծել ի խաչն...
Աղբիւ: Առաւած, որ յամենապայծառ պարսին փրկականաւ
խաչի. քո՛ւ... Երան. Պողոսի առաջ... Երբորդ զայն
իրհոսեցիք իւրաքանչիւր... Ավ. Երեւաւ. սերն ի գե-
րեցա՞ւ... (ի խաճախի համարձակ) Սերէշ. Բրիտոս ի
բարձեւաւ... Աւետ. Յայնմ ժամանակի եր այր մի ի փա-
րեւեղաց անոր Նիկիոյ... Արաւած. Պաշտպանեալ սեր...
Երեւալ. Հայտնեցաւ Նույնս Յեր ի պատարագս... Եւ
այլն: — Հայ արարողութեանն ու սոնացոյցին — գտնէ
սուի 18—20 տարի յառաջ — ամենէն առաջին հասկըցողն է
սիրացուն: — Ինքն է միակամայն տարիկան սոնացոյցը
չինողը:

Փոփոխութեան ձեւը առնուն ու գործածեն, ան
սոնացոյցը՝ որ իրենց համար 1824ին արդէն վաւե-
րացուած է: — Արիկայ՝ ամենեւին տարբերու-
թիւն չունի ան սոնացոյցին կամ տամարէն, զոր
կը գործածէ ընդհանուր հայ եկեղեցին արեւելք
ու արեւմուտք: — Աս բանս կ'ըլլայ, եթէ որ
Դոմինիկեանց — լատին — միայն վերջերեւոյ՝
Հասունեան կաթողիկոսին 1877ին Պիեռնա տպել
սուած ձաւոյցը գործած է, — որ թէ իր արտաքին
ձեւովն իրենց յարմար, ու թէ ըստ բովանդակու-
թեան՝ ճշդիւ Սերէշի սոնացոյցին կը համա-
պատասխանէ: Վասն զի յիշեալ սոնացոյցն —
ինչպէս որ վերի ծանոթութեանն ալ տեսանք —
միայն այս պատարագամատոյցը կ'ենթադրէ ու
միայն զայս կը ծանօնայ:

Առաջկիսն ինքին վրայ գեա խօսելու առիթ
պիտի ունենանք:

Ա. ՓՈԹՈՍ

ԳՐԻԳՐՈՐ ՄԻԹՐԱՆԻՔ

(ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՅՈՒՐԱՊԻՏԻՆՆԵՐ)

Քաղաք Դնիւ, 1902:

Ա.

Ճիշդ 10 տարի յառաջ էր: Բաթում էի
այն միջոցին: Դեկտեմբերի 19/31ին (1892)
հեռագիր մը կ'առնում Թիֆլիսէն “Մշակի”
խմբագրութիւնէ՝ պ. Խ. Մայրամեանի ստորա-
գրութեամբ, որ իր լականական բովանդակու-
թեամբն չանդրած ան ճշդիւն մը գոյծի էր:

“Այսօր Գրիգոր Արծրունին վախճանեցաւ”,
Այս լուրն որքան սգալի այնքան անսպասելի
էր: — Գիտէիք որ Արծրունին՝ իր հիւանդու-
թեան պատճառաւ քանի մի օր ստիպուած էր
պղծունեւոր շնորհակալ, ինչպէս յայտնուած էր
“Մշակի” մէջ, բայց ոչ եր առանձին կարեւո-
րութիւն էր առած այդ լրին: Տեւուր գոյծն հա-
ղորդեցի բարեկամներուս եւ քիչ վերջն ամբողջ
Բաթումը գիտէր այդպէս թէ նա, որ 20 տարեկ
ի վեր առաջնորդած էր հայ ժողովուրդեան մօրեն,
կրթած էր ամբողջ սերունդը մը, մարտան էր
ազատ միայն կաշկանդող յետադեմ սկզբունք-
ներու գէ՛մ եւ տարածած՝ ժամանակակից ա-
ռողջ, յառաջդիմական գաղափարներ, նա որ իր
բազմակողմանի, բարձրագոյն կրթութիւնը եւ
նաեւ իր ժամանակած հորինական հարստութիւնը
ամբողջովին դրած եւ գործածած էր հայ հա-
սարակութեան օգտին — մի խօսքով Գրիգոր
Արծրունին այլ եւս չկար...:

Հասկացիք Թիֆլիս: Ինձմէ զատ եկան քա-
ղաքի հայ հասարակութեան զանազան շրջան-
ներէն ընտրուած 4 ուրիշ պատգամաւոր եւս: